

УДК 821.161.2:82-6

А. В. ІЛЬКІВ

м. Івано-Франківськ,
annilkiv@rambler.ru

КОНЦЕПТ «СЕРЦЕ» В ІНТИМНИХ ЛИСТАХ УКРАЇНСЬКИХ РОМАНТИКІВ

У статті досліджено роль і смислове наповнення концепту «серце» в інтимному епістолярію українських письменників-романтиків, зокрема в інтимних листах П. Куліша і Т. Шевченка. У результаті дослідження додано нові штрихи до психологічних портретів творчих особистостей письменників, вдосконалено концепцію їхнього світосприйняття і світовідчужання.

Ключові слова: концепт «серце», філософія кордоцентризму, лист, інтимний епістолярій, романтизм, семантичні відтінки.

Письменницький епістолярій завдяки сучасним дослідженням М. Коцюбинської, В. Кузьменка, Г. Мазохи, Ж. Ляхової та інших літературознавців поступово переміщується із маргінесу літературного процесу до його центру, викликаючи щораз більшу зацікавленість як з боку пересічних читачів, так і з боку дослідників літератури. Суттєво змінився і кут зору, під яким літературознавці розглядають епістолу: якщо спочатку лист розглядався як одне із біографічних джерел до інтерпретації творчості письменника, то сучасні дослідження пропонують розглядати лист як повноцінний поліфонічний жанр. У цьому контексті пропонуємо дослідження ролі і смислових відтінків концепту «серце» в інтимних листах П. Куліша і Т. Шевченка як одного із головних концептів романтичної естетики. Крім того, така розвідка зможе продемонструвати нерозривний зв'язок між листом і стилем письменника, стилем епохи, що дає підстави говорити про романтичний чи модерний лист.

Генеza кордоцентризму сягає ще часів філософської думки Київської Русі (творчість Іларіона, Володимира Мономаха, Никифора). Але на цілісну філософську систему кордоцентризм перетворився тільки у «філософії серця» Памфіла Юркевича – представника духовно-академічного напрямку в українській філософії XIX століття. Рецепція ментально-філософського концепту «серце» українською романтичною традицією найбільш наближена до поглядів П. Юркевича, який називає серце «центром душевного і духовного життя людини», на думку філософа, «в серці започатковується і народжується рішучість людини на ті чи інші вчинки; в ньому виникають різ-

номанітні наміри і бажання; воно є місцем волі та її бажань...» [11, 341].

Автори «Словника символів культури України» інтерпретують «серце» як «символ Центру; Бога; життя; розуму; ласки; любові; співчуття; у християнстві – символ радості й смутку; розуміння; сміливості; релігійної відданості; чистоти» [7, 191].

В епоху романтизму категорія серця вийшла за межі суто філософського вжитку і поширилася на царину літератури, а концепти «серце», «душа» стали одними з головних концептів романтичної естетики. Прикметно, що кордоцентрична філософія відобразилася не лише в белетристиці, а й епістолярію середини XIX століття. Дослідження концепту «серце» в листах українських романтиків наближає нас до вивчення проблеми саморецепції митця як складової психологічного дискурсу, ще мало дослідженого українським літературознавством, що й визначає актуальність нашої статті.

Мета дослідження – окреслити роль концепту «серце» і його смислове наповнення в текстовій структурі інтимного письменницького епістолярію П. Куліша і Т. Шевченка як представників українського романтизму, доповнивши новими штрихами психопортрети творчих особистостей письменників.

Предметом нашого дослідження стануть семантичні відтінки, асоціативні зв'язки з проблематикою тексту і текстоорганізаційна роль концепту «серце» в інтимних епістолярних діалогах українських романтиків.

Об'єкт дослідження – інтимний епістолярій Т. Шевченка і П. Куліша як знакових постатей в українському романтичному дискурсі. У цьому контексті варто зазначити, що до

інтимного епістолярію відносимо не лише любовні листи, але й товариські послання до найближчих друзів-однодумців, в яких адресант відкриває свою душу із максимальним ступенем щирості та відвертості.

В інтимних листах українських романтиків «серце» стає центральним концептом, своєрідним текстовим стержнем, навколо якого розгортаються події екстравертивного й інтровертивного буття творчої особистості.

Одними із найцікавіших в документальній романтичній літературі XIX століття можна вважати епістолярні романи П. Куліша із дружиною Олександрою (поетесою Ганною Барвінок), Марком Вовчком, Манею де Бальмен, Лесею Милорадовичівною, дружиною Леоніда Глібова Параскою. В одному із останніх листів до Параски Глібової П. Куліш ніби із сумом констатує: «Серцем я жив мало», натякаючи на дотримання в своїх посланнях принципу напівправди, однак концепти «серце» і «душа» займають пріоритетне місце в його епістолярній творчості, витворюючи своєрідну філософську канву епістолярного тексту. Таку невідповідність між окремими зізнаннями письменника й образним рівнем любовних листів можна пояснити всім відомою суперечливістю його творчої натури.

В інтимних листах П. Куліша «серце» часто розглядається як національно маркована субстанція. Ще в своєму щоденнику 16 грудня 1848 року Куліш зробив такий запис: «Ольга Петровна не малороссиянка, – иначе, может быть, она воспребладала бы над моим сердцем. Я ее нежно люблю. Но Саша, воспитанная матерью, будет лучшею женою» [5, 81]. Отже, шукаючи супутницю життя, письменник найперше дбає про збереження національної ідентичності, крім того, не менш важливою складовою щасливого шлюбу письменник вважає приналежність до одного соціального стану, і його серце рідко наворачалось до «панського роду»: «Із'їздив я світ, стрічав багато дівчат і молодичь панського роду; а серце моє рідко поверталось. Поверталось воно тільки до сестер своїх, до українок, котрі рідним голосом до його промовляли» [5, 85].

Специфікою Кулішевих любовних листів є надмірний дидактизм і моралізаторство, чого не спостерігаємо в інтимних листах Шевченка. В листі до Олександри Милорадовичівни

Куліш пише: «Треба взятися за якесь діло щирим серцем, треба жити для чогось, треба вбачати ясно перед очима свою дорогу» [5, 86]. Риторика Куліша часто нагадує традиційні риторичні фігури біблійних повчачь, в яких концепт «серце» відіграє особливу роль, наприклад: «Слухайте ж і не занедбайте сього мого слова» [5, 85], «Радуймося ж серцем і благодарім Богові, що дав нам зрозуміти ціну сьому соковищу!» [5, 86].

Надміру захоплюючись повчанням навіть у любовних листах, Куліш через антитези мимоволі окреслює свою месіонерську роль в українській культурі: «Мені хочеться любити людей щирим серцем: вони ж такі мізерні у своїх учинках» [5, 83]. Відводячи собі роль пророка, приреченого на нерозуміння і самотність, в листі до Лесі Милорадовичівни Куліш сповідається: «Така моя доля, що я живу з людьми на віру; мене ніхто не розуміє, яко чоловіка, і я од тих завжди далеко, з ким хотів би бути близько» [5, 88]. А далі привідкриває й таємницю свого життя – приреченість на самотність, самотність у шлюбі, самотність і в численних любовних інтригах: «Скажу Вам, що всю жизнь свою шукаю дружньої душі – і не знайшов її ні в кому» [5, 88]. Вже в наступному листі письменникові навіть вдалося пояснити оту вічну неприкаяність своєї душі – пошук «свого святого ідеалу».

Крім традиційного, побудованого на синекдосі епістолярного звертання «моє серце», «серденько», що зустрічається в любовних листах більшості письменників, П. Куліш наділяє концепт серце новими семантичними відтінками:

- 1) серце – головний орган чуття людини, який поєднує в собі функції і зору, і слуху, і голосу. У своїх інтимних листах П. Куліш і бачить, і чує, і промовляє серцем. Так, в листах до Лесі Милорадовичівни читаємо: «Серце тільки в моїй душі, котра не знає собі впину, живуть такі химери, щоб побачить десь гарну дівчину, наслухатись серцем її голосу, промовить до неї два слова крадькома і щоб вона стала тобі рідною душею навіки» (тут і далі в тексті виділення наші – А. І.) [5, 89], «Добродійко, ходимо часто в тумані і живемо чужою оманю, не бачачи й серцем не чуючи рідного святого добра свого» [5, с. 85]. Цей компонент символічного значення «серця» тісно пов'язаний із чашею Святого Грааля. В іконографії серце зображувалось у формі вази або оберненого трикутника, символізуючи посудину, де

зберігається любов, адже вміння говорити і наслухати своє серце є талантом не вродженим, а набутим; це один із щаблів самовдосконалення і самовиховання, що веде до блаженного стану. Український кордоцентризм теж звертався до християнського середньовічного символізму «серця», однак трактував його тільки як джерело моральності та релігійності;

- 2) серце – фокус, в якому переломлюються всі промені людського буття («Кажеться, будто природа собрала в фокус моего сердца все лучи бытия и заставляет меня трепетать ощущением в себе миллионов жизней» (з листа до дружини) [5, 82]); «Сестро моя! Не обмануйте ні свого серця, що воно не спаніє, ні мого, що воно од Вас не оджахнеться! Поки ж есть еще в души віра, шлю Вам із самісінького серця поклон, із горячого, із мученого, а все ж живого серця» (із листа до Лесі Милорадовичівни) [5, 91];
- 3) серце – арена почуттів («Дивно, что делается с моим сердцем: от холодности я обратился опять к самой нежной, хоть и спокойной привязанности» (з листа до дружини) [5, 82]);
- 4) серце – осердя віри (в листі до Милорадовичівни читаємо: «Ви вчинете, як чистим сердцем дасте моему слову віру, що всякій добрій людині бажав би я догодити...» [5, 84]);
- 5) серце – понтифік, будівничий мостів між людиною і Творцем («А коли любо Вашому сердцю розмовляти з Богом рідною піснею, то й розмовляйте» (із листа до Милорадовичівни) [5, 86].

Як бачимо, рецепція концепту «серце» в листах П. Куліша позначена впливом українського національного світосприйняття, перебуває під силою тяжіння нашої ментальності та світобудови і демонструє сповідування письменником кордоцентричної філософії. Адже наведені цитати із любовних листів співвідносяться із трактуванням «серця» авторами «Словника символів культури України»: «Серце – символ Центру; Бога; життя; розуму; ласки; любові; співчуття; у християнстві – символ радості й смутку; розуміння; сміливості; релігійної відданості; чистоти» [7, 191].

В інтимних листах Т. Шевченка (тут маємо на увазі листування поета із княжною В. Репніною, графинею А. І. Толстою, Марією Максимович і Марією Вілінською) концепт «серце» тісно пов'язаний із християнською традицією і часто зринає в біблійному контексті.

Концепт «серце» в листах поета препарується як на мистецтво, так і на людську особистість. Лише справжній талант може найглибше пізнати людське серце, і в очах Шевченка – це Гоголь – «истинный ведатель серд-

ца человеческого!». Але найбільшою загадкою для Шевченка була глибина любові серця Божої Матері, про що він неодноразово згадує в листах із заслання до кн. Репніної («Новый завет я читаю с благоговейным трепетом. Вследствие этого чтения во мне родилась мысль описать сердце матери по жизни Пречистой Девы, матер Спасителя» [13, 54]), однак наблизитись до цієї таїни поет зможе лише після написання поеми «Марія».

Концепт серця в епістолярних діалогах Шевченка також тісно переплетений із символом вогню, причому цей вогонь може як зігрівати, підтримувати чи повертати життя («Правда, я сам думав, що я вже зледащів, захолюнув в неволі. Аж бачу – ні. Нікому тільки було огню положить під моє горем недобите старее сердце» [13, 131]), так і руйнувати, спалювати, адже в одному з листів до Репніної поет зізнається, що через одноманітність і меланхолійність спалив свій щоденник на догораючій свічці.

Концепт «серце» часто організовує епістолярний сюжет у посланнях до високої покровительки поета – графині А. І. Толстої, з якою на період листування він був знайомий лише заочно. Це той унікальний випадок, коли винятково опосередковане спілкування породило таку спорідненість душ. Адже графиня А. І. Толстая належала до тих небагатьох адресатів, у листах до яких поет перевтілювався, дозволяв собі приміряти різні ролі (художника в келії, гравера), втікаючи в такий спосіб від мерзеної солдатської буденщини (див. лист від 9 січня 1857 року). Листи до графині поліфонічні: коротка публіцистична критика (наприклад, «Замогильних записок» Шатобріана) несподівано переростає в молитву-подяку Всевишньому за всі свої страждання, які мали насправді катарсисний вплив на його серце: «Теперь только молюся я и благодарю Его за бесконечную любовь ко мне, за ниспосланное испытание. Оно очистило, исцелило мое бедное больное сердце. Оно отвело призму от глаз моих, сквозь которую я смотрел на людей и на самого себя. Оно научило меня, как любить врагов и ненавидящих нас... Я теперь чувствую себя если не совершенным, то, по крайней мере, безукоризненным христианином» [13, с. 118]. Як бачимо, важко переоцінити роль інтимного епістолярію в процесі пізнання важкого Шевченкового шляху до Бога.

Заслання поета в цьому контексті раптом наповнюється новим біблійним смислом, перетворившись у чистилище: «Как золото из огня, как младенец из купели, я выхожу теперь из мрачного чистилища, чтобы начать новый благороднейший путь жизни. Это я называю истинным, настоящим счастьем» [13, 118], а лист до графині трансформується в переспів біблійного псалма: «Радуйся, несравненная, благороднейшая заступница моя! Радуйся, сестро моя сердечная! Радуйся, как я теперь радуюсь, друже мой душевный! Радуйся, ты вывела из бездны отчаяния мою малую, мою бедную душу! Ты помолилась тому, кто, кроме добра, ничего не делал, ты помолилась Ему молитвою бесплотных ангелов. И радость твоя, как моя благодарность, беспредельны» [13, 117].

Із філософією кордоцентризму, а, отже, й концептом «серце», в епістолярній спадщині поета тісно переплітається такий наскрізний образ його творчості, як образ сліз, які поет часто трактує як своєрідну «мову серця». Навіть княжна Репніна називала поета «геніальним горювальником», відзначаючи його унікальну здатність легко переходити від горя до веселощів, від смутку до іронії та самоіронії. За слушним спостереженням Л. Ушкалова, сам поет трактує свою музу як «музу сліз», бо «змальовуючи себе та Гоголя в образах українських «Геракліта й Демокріта», поет обирає маску Геракліта: «Ти смієшся, а я плачу, / Великий мій друже» [12, 2]. У художній творчості поета образ сліз асоціюється із «святою росю» (поезія «І знов мені не привезла»), «Божою благодаттю», «воскресінням», «оновленням», тобто сльози, як і вогонь, виконують катарсисну (за Аристотелем) функцію духовного очищення (у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»). На думку Л. Ушкалова, «сльози для Шевченка – чиста стихія чутливості, «абсолютна мова», «недаремно він намагався перетворити слова на сльози і навпаки» [12, 3]. Таку інтенційність поета вчений пояснює романтичним світоглядом митця, впливом Святого Письма та внутрішньою кордоцентричною настановою.

Отже, рецепція ментально-філософського концепту «серце» в епістолярній творчості знакових представників українського романтизму – Т. Шевченка і П. Куліша демонструє

тісний взаємозв'язок їхніх листів із кордоцентризмом як осердям української ментальності. Однак смислове наповнення концепту «серце» в любовних листах П. Куліша знаходиться в асоціативному полі філософських категорій (серце як головний орган чуття людини, серце як фокус граней буття, серце як осердя віри, серце як місток між людиною і трансцендентним світом), тоді як в інтимному епістолярію Кобзаря концепт «серце» пов'язаний із християнським світоглядом поета, його важким шляхом до пізнання Творця. В епістолярному тексті досліджуваний концепт невіддільний від символів вогню і води в образі сліз, що часто виконують катарсисну функцію для знеболеного поетового серця. Таким чином, дослідження письменницького епістолярію під таким кутом зору розкриває перед дослідниками літератури перспективи пізнання автентичних автобіографічних образів митців слова.

Список використаних джерел

1. Каюа Р. Людина та сакральне / Р. Каюа ; пер. з фр. — К. : Ваклер, 2003. — 256 с.
2. Кононенко В. Символи української мови : монографія / В. Кононенко. — Івано-Франківськ : Плай, 1996. — 272 с.
3. Куліш П. Щоденник / П. Куліш. — К. : Либідь, 1993. — 89 с.
4. Літературознавчий словник-довідник / Р. Гром'як, Ю. Ковалів та ін. — К. : ВЦ «Академія», 1997. — 752 с.
5. Любов славетних письменників у листах і в житті : зб. художньо-документальних нарисів / авт.-упоряд. В. Кирилюк. — К. : Криниця, 2008. — 496 с.
6. Мирча Элиаде. Священное и мирское / Мирча Элиаде ; пер. с фр., предисл. и коммент. Н. К. Грабовского. — М. : Изд-во МГУ, 1994. — 144 с.
7. Словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. Г. Потапенка, М. К. Дмитренко. — К. : Міленіум, 2002. — 260 с.
8. Філософський енциклопедичний словник. — К. : Абрис, 2002. — 742 с.
9. Трессидер Дж. Словарь символов / Дж. Трессидер ; пер с англ. С. Палько. — М. : ФАИР-Пресс, 1999. — 448 с.
10. Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах / Ю. Шевельов // Сучасність. — 1983. — Ч. 12 (272). — С. 7—38.
11. Юркевич П. Д. Философские произведения / П. Д. Юркевич. — М. : Правда, 1990. — 420 с.
12. Ушкалов Л. Образ сліз у творчості Тараса Шевченка / Л. Ушкалов // Дивослово. — 2012. — № 3. — С. 2—8.
13. Шевченко Т. Зібрання творів : у 6 т. (вид., автентичне 1-6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Т. Шевченко ; редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 2003. — Т. 6. : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. — 2003. — 632 с.

A. ILKIV
Ivano-Frankivsk

THE «HEART» CONCEPT IN THE INTIMATE LETTERS OF UKRAINIAN ROMANTICS

The role and sense filling of the «heart» concept in the intimate letters of Ukrainian romantics, particularly in the intimate letters of P. Kulish and T. Shevchenko are researched in the article. New features to the psychological portraits of creative personalities of the writers are added to the research. The concept of their perception and feeling of the world is improved in the article.

Key words: «heart» concept, philosophy of cordocentrism, letter, intimate letter, Romanticism, semantic shades.

А. В. ИЛЬКИВ
г. Ивано-Франковск

КОНЦЕПТ «СЕРДЦЕ» В ИНТИМНЫХ ПИСЬМАХ УКРАИНСКИХ РОМАНТИКОВ

В статье исследована роль и смысловое наполнение концепта «сердце» в интимных письмах украинских писателей-романтиков, в частности в интимных письмах П. Кулиша и Т. Шевченко. В результате исследования добавлены новые штрихи к психологическим портретам творческих личностей писателей, к концепциям их мировоззрения и мироощущения.

Ключевые слова: концепт «сердце», философия кордоцентризма, письмо, интимный эпистолярый, романтизм, семантические оттенки.

Стаття надійшла до редколегії 3.12.2014 р.

УДК 821.161.2.09

Т. В. КЛЕЙМЕНОВА

м. Глухів

tataklej.t@yandex.ua

ЖАНРОВА ТА ІДЕЙНО-ТЕМАТИЧНА СПЕЦИФІКА МАЛОЇ ПРОЗИ ІВАНА САДОВОГО

У статті визначено художню своєрідність антивоєнного оповідання «З перших днів війни» Івана Садового, розкрито особливості проблематики, жанрові ознаки, охарактеризовано образи-персонажі його новел із життя народного вчительства Галичини. З'ясовано, що у цих творах письменником порушено питання дискримінації національних прав українців, використано автобіографічні і біографічні елементи як на рівні творення образів, так і в моделюванні життєвих ситуацій.

Ключові слова: соціально-психологічне оповідання, новела, народний учитель, внутрішній світ персонажа, сатиричні засоби, художня деталь.

Невідкладним завданням сучасного літературознавства є реставрація цілісної панорами літературного процесу з урахуванням постатей напівзабутих митців, серед яких опинився й Іван Садовий (літературний псевдонім Івана Федоровича Федорака (1890–1954), письменника і педагога, уродженця с. Іллінці Снятинського району Івано-Франківської області). Схвальні відгуки на його твори належать Є.-Ю. Пеленському, І. Огієнку, М. Лімницькому, Л. Ясінчуку. За останні роки маємо можливість осмислити тематичний діапазон і виховний потенціал творчості митця завдяки розвідкам Т. Виноградника, Я. Гояна, І. Дідуха. Однак проблематика й поетика прозової спадщини письменника ще не були предметом ґрунтовного вивчення вітчизняного літературознавства.

Мета статті – розкрити ідейно-тематичну спрямованість та жанрову специфіку малої прози Івана Садового. Завдання розвідки – здійснити системно-цілісне дослідження новелістики письменника у світлі проблематики, характеротворчої поетики та жанровостильових особливостей.

Іван Садовий – автор оповідань, новел, повістей, п'єс-одноактів, літературного нарису «Стефаник зблизька» й автобіографічного спогаду «Мій шлях». Епічна манера белетриста розпочала своє формування з новелістики. Письменник надавав перевагу соціально-психологічному оповіданню та новелі. До рук читачів у свій час дійшло біля двох десятків його оповідань і новел, надрукованих на сторінках західноукраїнської періодики. На жаль, унаслідок переслідувань і арештів автора спочатку польською жандармерією, а пізні-